I.

Невеликий електрокар обтічної форми, забравши пасажирів з космічного корабля "Аеліта", який щойно повернувся з Марса, рушив у напрямку приземкуватого вокзалу космодрому. Туди ще було далекувато, а вже виднівся гурт зустрічаючих біля входу, здебільшого — жінки з букетами квітів у руках. Чорніли триноги теле-візійних камер: повернулась комплексна експедиція, звичайно ж, телеглядачам цікаво.

Костянтин Федорович Новик, посивілий за ці роки чоловік, напружував зір, щоб швидше побачити свою Олену, вирізнити з гурту її милу постать. Йому здавалось, що електрокар повзе, як жук, що пішки можна було б дійти набагато швидше і взагалі час ніби загальмувався. На очі йому напливали сльози, в грудях спирало від-дих, а думки переганяли одна одну: як то вона — чи здорова? Сам він за п’ять років на Марсі постарів, може, на цілих двадцять. Нелегкий політ, інтенсивна праця на розкопках, та ще й у скафандрах, тяжка хвороба добре-таки підірвали йому здоров’я. Борода побіліла, і товариші прозвали його марсіанським аксакалом, хоч і самі… Правду кажучи, Костянтин Федорович і зараз почувався не дуже, та це він відносив на рахунок земного тяжін-ня, від якого вони зовсім одвикли. "Мине період адаптації, — бадьорився Костянтин Федорович, — і з марсіан ми знову станемо землянами, землянами з марсіан…"

Він аж кинувся, помітивши, що починає дрімати. Отакої! Заснути перед зустріччю! Озирнувся — усі си-дять принишклі, зосереджені, тільки "холера ясна", тобто Микола Рудий, розтягує свої тонкі губи в іронічній посмішці. Чи помітив, як він клюнув носом? А Олена, хоч і не займається археологією, буде, певно, здивова-на… Хоча б уже скоріш…

— Увага! Водій електрокара, поверніться забрати залишений на борту пакет.

— Холера ясна! — буркнув Микола Рудий. — Так ми ніколи не доїдемо.

Звичайно ж, усім не терпиться якомога швидше зустрітися зі своїми рідними, але тут обставини беруть верх над бажаннями. Костянтин Федорович лише зітхнув, коли при розвороті електрокара будинок вокзалу, а з ним і барвистий гурт зустрічаючих зникли з очей. Нічого страшного: збільшується час на адаптацію…

II.

Олена — ставна молода жінка — сиділа, закинувши ногу на ногу, маленькими ковточками попивала ка-ву, жартувала й сміялася, намагаючись приховати душевне сум’яття. Навіть наспівувала давню пісеньку:

Куди їдеш, куди від’їжджаєш,

Сизокрилий орле?

Вона відмовляла його від експедиції з самого початку, як тільки він похвалився, і тепер, перед самим ві-д’їздом, теж не відступалася:

— Розкопки на Марсі? Безглуздя!

Костянтин поглядав на її примружені очі, пухкі губи, що ніжно торкалися порцелянової чашечки, і ду-мав, як то йому буде тяжко без неї — любого Оленятка. Ще ж немає й року, як вони одружилися. Але про те, щоб відмовитись від марсіанської мандрівки, він, звичайно, і думки не допускав.

— Поясни їй хоч ти, Михайле, — звернувся до свого найближчого друга, запрошеного на прощальну ка-ву. — Може, вона з тобою згодиться.

Михайло — широкоплечий бородатий молодий чоловік — поглянув на Олену, осміхнувся, потім, при-бравши серйозного вигляду, сказав:

— Якщо відверто, Костю, я теж маю великі сумніви. Сама твоя гіпотеза… надто хистка.

У Новика підскочили брови: досі Михайло не висловлювався про його марсіанську гіпотезу, і це сприй-малося, як мовчазне схвалення.

— От бачиш, і Михайло! — підхопила Олена. — А ти затявся… Доводь свою правоту на Землі!

— А хіба я не доводив? — заперечив Новик. — Аналіз нових олдовайських знахідок відсунув появу го-мо сапієнса ще на мільйон років… Цю загадку можна розгадати лише на Марсі.

— Ну чому, чому саме на Марсі? — Олена із стуком поставила чашечку на блюдце.

— Тому, що в нашій Сонячній системі найраніше склалися умови для виникнення життя саме на Марсі, — спокійно відповів Новик.

— Але ж там не знайдено навіть мікробів, поверхня цієї планети стерильна, — заперечив Михайло.

— Не забувай, що марсіанська атмосфера мільйони років зазнавала дисипації , і ультрафіолетове випро-мінювання Сонця безперешкодно робило свою справу. Звичайно, після такої обробки поверхня буде стериль-ною. А от у надрах, я вважаю, можна знайти останки… гомо сапієнсів.

— Аякже, так вони на тебе і чекають! — перебила Олена.

— Якби всі були такі скептики, як ви з Михайлом, то мене нізащо б не включили до складу експедиції.

Михайло запалив сигарету і, солодко затягуючись, сказав:

— Я знаю, дехто в Академії схильний підтримувати теорію про марсіанське походження людства. Але ж ні ти, ні хтось інший не пояснили того факту, що… гм… нащадкам тих марсіан, які нібито переселились на Зе-млю, довелося пройти школу палеоліту, потім міді і бронзи… Чому так сталося?

— Нічого дивного, що в моїй гіпотезі ще є чимало темних місць. Було б дивніше, коли б їх не було. І оце теж: чому вони, або їхні нащадки, змушені були починати з нуля? Поки що ми не маємо однозначної відповіді. Можливо, перше покоління прибульців не змогло адаптуватися і загинуло, адже параметри Землі — тяжіння, сонячна радіація, атмосфера і гідросфера — істотно відрізняються від марсіанських. Залишилися, скажімо, діти, підлітки, у яких поступово виробилися пристосувальні реакції. Зрештою, не можна виключати і катастрофи. Так що…

— Все одно, білими нитками шито! — кинула знервовано Олена. — Де ж їхній космічний флот? Не знай-дено ж і уламочка!

— Ти не уявляєш, люба, що таке мільйони років, — лагідно зауважив Новик. — Такий потужний агрегат, як Земля, здатний перемолоти не те що дрібні космічні кораблі, а навіть велетенські міста. Для Вавілона, скажі-мо, вистачило якихось дві тисячі років. А мільйон чи п’ять… Якби жителі покинули найбільше місто Землі — Мехіко, воно б зникло без сліду, дарма, що розташоване на висоті понад два кілометри. І потім — деякі сліди все ж таки лишилися…

— Баальбекська веранда? — обізвався Михайло. — В цю схему вона не включається. Це не такий уже стародавній об’єкт і споруджений не з метою космоплавання.

— В кожному разі, ви, — Новик перевів погляд з Олени на Михайла, — мусите визнати: взяти участь у цій експедиції — це мій моральний обов’язок.

— Ох, якби я могла, то прихилила б Марс до Землі… — зітхнула Олена. — Ти от говориш про мільйони, а мене страшать кілька років…

— А… не можна було… вам обом? — запитав Михайло.

— Не схотіла. — Новик окинув дружину радісним поглядом. — А я й не наполягав. Сам розумієш: скарб треба берегти. Гадаю, п’ять років промине — й оком не змигнеш.

— І все-таки, — вів своє Михайло, — я глибоко переконаний, що колискою людства є Земля і тільки Зе-мля.

— Надворі космічна ера, — заперечив Новик, — а мислення у нас… приземлене. Якщо твою формулу розширити, все стане на свої місця: колискою людства є Сонячна система і тільки вона.

— Е, ні, — заперечив Михайло, — я не хочу включати жодної іншої планети. Я — землянин до останньої клітини. Такий феномен Природа створила у мить натхнення… Отак вони сперечались, відшукуючи аргументи з різних наук про Землю і Космос, але найшла коса на камінь, кожен обстоював свій погляд. Олена, зрозуміло, тягла руку за Михайла, марно сподіваючись, що чоловік передумає і відмовиться летіти. Проте Новик був не-похитний, вважав цю експедицію головною подією свого життя, говорив про "внесок в науку", моральний обов’язок, поклик долі тощо.

— Ну що ж… — Олена якось безпорадно усміхнулася. Була схожа на маленьку дівчинку, якої цурається батько. — У такому випадку побажаймо успіхів у безнадійній справі нашому впертому "марсіанинові"!

Костянтин Федорович помітив, як затремтіли її губи.

— Дякую, Оленятко! — сказав бадьоро, щоб заспокоїти її й себе. — А якщо будуть якісь труднощі… — Обернувся до Михайла: — Я сподіваюся, ти виручиш, допоможеш?

— Авжеж. — Михайло знітився, він мало знав Олену, а вдома у них був оце вперше. — Не май сумні-ву…

Коли через кілька днів прощались на космодромі, Новик міцно обняв свого друга і ще раз попросив пік-луватися про Олену. А вона стояла така беззахисна, потемніла з лиця, що в Новика замлоїло у грудях. В останні хвилини казав їй заспокійливі, ніжні слова, та позбутися тривожного передчуття так і не зміг..

III.

Піщана буря — явище на Марсі не рідкісне, проте, коли усе навколо заволокло оранжевою млою, двоє дослідників у скафандрах, обвішаних інструментом, були заскочені зненацька. Міріади піщинок запорощали по шоломах та окулярах.

— Холера ясна! — почувся в навушниках голос Миколи Рудого. — Може, повернемось?

Зупинились, розглядаючись навколо. Крізь піщані хвилі, що набігали одна на одну, бази не видно, а гори, до яких вони прямували, бовваніли неподалік. Світло скаламутилось, сонячне кружальце зникло, можна заблукати. І хоч запаси води і кисню достатні, але все ж таки…

— Давай, мабуть, дійдемо, — сказав Новик, — тут рукою подати. Переждемо. Тільки треба зв’язатися.

Рудий не заперечував, розмотали свої "ласо" і, з’єднавши їх защібками, почовгали по сипучому піску.

Під крутою горою знайшли собі прихисток. Піщані потоки тут робили траєкторію, як ото водоспади на далекій Землі, отож, розташувалися під ними, вирішивши чекати, скільки буде можливо. Ці марсіанські бурі ще недостатньо вивчені, свою безглузду роботу — пересипання мільйонів тонн піску з одного місця на інше — вони провадять інколи цілими тижнями, а найчастіш — кілька годин. Та ось удалині загримів грім, — певна ознака, що буря дійшла свого піка, скоро почне стихати.

"Дивовижна планета, — думав Костянтин Федорович, сидячи плече в плече зі своїм колегою. — Природа не додала їй, може, кілька відсотків маси. А то квітувала б, як і Земля. Чи, може, екологічна катастрофа сталася внаслідок термоядерної пожежі? Колись наука відповість на ці запитання... А розкопувати треба десь тут, у гаданих місцях поселень. З оцих гір витікала річка, поруч — берегова лінія колишнього моря. Ох і здивується ж Олена, коли я знайду рештки Розумної істоти! Відсутність вологи в грунті і в атмосфері — сприятливий фактор для збереження..."

Якщо по щирості, Новик намагався заспокоїти себе. Опинившись на Марсі, побачивши мертву піщану пустелю, він трохи охолов, упевненості поменшало. І ось тепер, слухаючи посвист бурі, чоловік намагався відігнати невеселі думки, що обсідали його.

Гуркітливий вал грому прокочувався все ближче. При кожному розряді наші дослідники зіщулювались, втягуючи голови в плечі. Марсіанська канонада гриміла ще добрих дві години, потім почало втихомирюватись. Піщана каламуть поволі осідала, в небі проступив блідий диск Сонця, і дослідники, полегшено зітхаючи, вийш-ли зі свого сховку. Та даремно вони раділи. Ніби помітивши нарешті втікачів,

розлючена стихія завирувала з новою силою, електричні снаряди рвалися поруч, і не встигли вони вернутись на те місце, де ховалися, як вибух страшенної сили струсонув не тільки атмосферу, а й самі гори. Костянтин Федорович відчув, що падає, і зне-притомпів. До тями їх привів голос чергового оператора:

— Дослідники! Дослідники! Що сталося? Чому не відповідаєте? Мабуть, присипало піском...

Оці останні слова і дійшли до свідомості Новика.

— Та ні... — спромігся вимовити. — Оглушило... Шок...

— Скафандри! — тривожно вигукнув оператор. — Як ваші скафандри?

Новик вдихнув і видихнув. Повітря було свіже.

— В порядку.

— І в мене також, холера ясна! — обізвався Микола Рудий.

— Ну, от і чудово. Прохання до заходу Сонця повернутися на Базу.

Підвівшись, вони спочатку обдивилися один одного — ніяких пошкоджень на скафандрах не було. А по-тім оглянулись на гору і заклякли, вражені побаченим. Там, де був їхній сховок, куди вони не встигли добігти, глибоко в грунт угруз гостроребрий уламок скелі! Он чого двигтіло під ногами... Холодок запізнілого страху прокотився по спині, коли Новик уявив, що б сталося, якби вони сиділи там...

— Холера ясна... — прошепотів Рудий.

— Мабуть, хтось із нас в сорочці народився! — вигукнув Костянтин Федорович.

— Обоє, бісова личина! — озвався Микола.

Тепер уже їх охопила ейфорія: були за кілька секунд від смерті і лишилися живі!

Заспокоївшись, почали оглядати обвал. Тим часом буря вляглася зовсім і новонаметені бархани застигли в нерухомості.

Микола Рудий цікавився мінералами, — відбивав топірцем камінці з окремих жил відпанаханої скелі та кидав їх до "геологічної" кишені свого скафандра. Новик пильно придивлявся до грубих шарів породи, відбато-ваних скелею. Сірі, біласті, рудуваті, вони нагадували шкуру зебри. Та ось він помітив якусь пляму. Мабуть, смуга осадкових порід... Так і є — черепашки!

— Знахідка, друже!

Показуючи дрібні уламки черепашок напарникові, Костянтин Федорович не приховував своєї радості.

— Ну, хто тепер заперечуватиме, що життя на Марсі було? Хто, я вас питаю?

— А ніхто, холера ясна! — засміявся Рудий.

Длубаючись у породі, що була колись дном океану, дослідники навизбирували цілу жменю черепашок. Потім зафотографували місцину, позначили підхід низкою камінців та й рушили до Бази, бо вже вечоріло, не-забаром язики лютого космічного холоду лизатимуть піски. А завтра можна розпочати пошуки з самісінького ранку.

На Базі, як і слід було сподіватися, їхня знахідка викликала фурор. Раділи всі — від командира до кухаря: лише за оцими дрібними уламками давнього життя варто було летіти на Марс! А це ж тільки початок, будуть ще цінніші реліквії!..

Цієї марсіанської ночі Костянтин Федорович майже не спав. Крутився на своєму надувному матраці, ма-рно намагаючись зупинити круговерть думок. Раптом над вухом прокукурікав півень — хрипко, з отим протяжним "а-а-а…" Він схопився. Пам’ять увімкнула ці звуки з далекого сільського дитинства саме вчасно: на мар-сіанський обрій викотився маленький диск золотого Сонця…

Того дня Костянтин Федорович не забуде ніколи.

У піднесеному настрої вони рушили від свого космічного корабля. Вже підходячи до розчахнутої скелі, Костянтин Федорович раптом перечепився за якийсь майже непомітний виступ і засторчакував у виїмку. Таке з ним траплялося й раніше, бо якось не звик дивитися під ноги. Але то ж на Землі. А тут… Падаючи, забився не дуже, але з жахом почув зловісне сичання: із скафандра виходило повітря.

Безпорадно, гарячково обмацував цупку, таку міцнющу тканину, намагаючись знайти пошкодження. Це ж сама смерть сичить йому в вуха…

— Мундштук, холєра ясна! — скрикнув Рудий.

О боже, він зовсім забув про мундштук! Схопив його в рот, затиснув зубами. Тепер нехай шипить, не страшно — запасного балона височить надовго…

Звісно, довелося вертатися на Базу. Витрачено було майже иівдпя, зате ж тепер Новик був обачливіший, дивився куди ступати.

— Виявляється, й на Марсі є тяжіння, трясця його матері, — пожартував Рудий.

Удруге прийшовши до розкопу, Костянтин Федорович заходився розглядати виступ, що об нього спітк-нувся.

— Мабуть, якийсь камінь, холєра ясна. — Микола теж присів навпочіпки.

— Зараз побачимо. — Новик вийняв лопаточку і почав обкопувати. І в міру того, як вибирав грунт, його охоплювало хвилювання. — Дивний утвір… Ні, це не камінь, а скам’янілість…

Почав обережно похитувати, потім спробував витягти, але не зміг.

— Допомогти? — запропонував Микола, беручись і собі.

Удвох вони витягли "палицю" і одразу ж взялися очищати її від затверділого піску і глини.

— Цілий стовбур, — холєра ясна!

— Це кістка, — сказав Новик якомога спокійніше, — скам’яніла кістка… якогось ссавця.

— Може, Гомо Марсіануса? — засміявся Рудий. — Так її ж не менше двох метрів!

Новик повертав костомаху на всі боки, мовчки обмацував (хоч крізь грубі рукавиці що можна відчути?), потім сказав:

— Даремно жартуєте, колего. Цілком імовірно, що й Гомо… Це — гомілкова кістка… так, так… А кому вона колись належала, треба буде ще встановити.

— Нічого собі організмик, холєра ясна! — вигукнув Микола, ставлячи кістку сторч. — Вище нашого зро-сту! Гомілочка… Це вже серйозніше, ніж черепашки.

Тільки піднявши руку, він сягав верхнього кінця кістки. Поклав, усе ще дивуючись з такої "холери яс-ної".

— В умовах Марса, може, це — норма,— зауважив Новик.— А взагалі, Природа конструює ще й не та-ких гігантів… Гадаю, ми тут знайдемо ще дещо…

Маленькими лопатками багато не вкопаєш, а все-таки за кілька годин марудної роботи вони видобули ще троє велетенських ребер, що очевидно належали тій самій особі, кам’яне зубило і шкребок.

Цих знахідок було досить, щоб на все життя прославити кого завгодно з археологів, проте Новик був яв-но розчарований.

— Що з вами, Костянтине Федоровичу? — подивився йому в вічі Микола. — Холєра ясна! Невже ви не раді?

— Я шукав Гомо Сапієнса… — буркнув Новик.

— А-а…

Рудий швидко зміркував: останки гігантського Марсіануса Габіліса геть підривають гіпотезу вченого про марсіанське походження людства.

Наступного дня Костянтин Федорович занедужав і розкопки провадили вже без нього. Кожну знахідку, проте, реєстрували: "З поховання, відкритого проф. Новиком", наївно сподіваючись втішити самолюбство вче-ного. А йому було зовсім байдуже, глибока апатія охопила тіло й душу, чоловік лежав пластом, тупо дивлячись на пластикову обшивку стелі. Він, звичайно, знав, яке велике значення для науки мають ці розкопки, і все-таки радості не було.

Майбутні біографи вченого назвуть цей період "кризою ідеї". Воно й схоже на те, бо навіть така унікаль-на знахідка, як відомий в усьому світі череп марсіанського гіганта, не зворушила його.

Череп відкопали десь на сьомий день виснажливої праці. Порівняно з кістяком Марсіануса, якому він і належав, череп був маленький, і що найважливіше — складався з однієї суцільної кістки. Жодного шва! Тільки в скроні застряг блискучий гострий камінець.

Коли череп занесли в ізолятор, Костянтин Федорович довго і мовчки розглядав його з усіх боків, навіть помацав той кам’яний наконечник, а віддаючи, тільки й сказав:

— П’ятсот грамів…

Це означало, що мозок викопаного марсіанина був мізерно малий. Колеги висловлювали припущення: може, цей марсіанський примат розвинувся згодом до високого інтелектуального рівня, розкопки тільки ж по-чалися…

Костянтин Федорович кривився на ті слова і заперечливо хитав головою. Хіба ж не ясно, що череп без швів не давав ніякої перспективи? Де вже тут говорити про гомо сапієнса — людину розумну… Очевидно, ево-люція тут ішла по тупиковій лінії, зовсім не так, як він змоделював її в своїй гіпотезі.

А на верхню щелепу, в якій усі зуби зрослися в одну кістку, Новик не схотів і дивитися.

— Дайте мені спокій з тим дегенератом! — буркнув роздратовано. — Він запізнився на фестиваль Розу-му…

— Влучно сказано. Запізнився, холєра ясна! — Микола Рудий обережно поклав щелепу у пластмасовий мішечок. — Та не сумуйте, Костянтине Федоровичу, ще ж не весь Марс розкопано.

Інколи Новик просто заздрив своєму колезі. Може, отак і слід жити, не вигадуючи казна-чого?

IV.

А проте Костянтин Федорович думав про того марсіанського мініцефала і тут, уже на Землі, сидячи в електрокарі. Та, власне, топ незграбило весь час не виходив йому з голови, з тієї миті, коли він розглядав череп, маленький череп з великими очницями. Як то йому жилося на березі моря? Як він сприймав мінливий світ? Чи мислив хоч трохи? Авжеж. Череп був напакований нейронами надзвичайно щільно, а великі очі вбирали широ-ченну панораму. Великі і, звичайно, дуже випуклі… Та він же ось ними дивиться — сам Новик — аж дух захо-плює! Далеко внизу котяться безконечні хвилі золотого моря, а високо вгорі пливе золоте кружальце, і він, мар-сіанин, добре знає: хоч воно й невелике, те кружальце, а випиває море, і доки прилетять сюди діти Голубої пла-нети, навколо буде сама пустеля… О, щось з’явилося в небі, якась цяточка, більшає, зблискує… Космічний ко-рабель. Він добре знає: то летить експедиція на Марс, там і він, Костянтин Новик, він знайде мої останки. Чиї "мої"? Та Новика ж, адже і я — Новик. Ми ж діти одного Сонця, одного Сонця…

— О, холєра ясна, прибули!

Костянтин Федорович кліпнув — немає золотистого моря, і він уже не високий та дужий марсіанин, а знесилений, кволий чоловік, який дивиться на світ маленькими примруженими очима. До нього долинає шум і гам космодромного вокзалу, товариші, пригинаючись, вибираються із електрокара.

Радісні обличчя, усмішки, вигуки і навіть зойки.

Квіти… Які ж вони яскраві, які красиві земні квіти!

І музика під голубим небом, і ніжний вітерець…

А в Костянтина Федоровича стиснулось серце від передчуття якоїсь біди. Скільки тут людей юрмилось! А він відчував порожнечу. Що сталося? Певне, щось сталося: нема Олени…

Ще водив поглядом по юрбі, а груди холодила безнадія, вже знав: її тут нема.

Ох, як запекло, защеміло серце! Перепочити б… Он там, де лава під стіною. На ногах ніби гирі, важко пересувати. А як же той марсіанус?..

Нарешті сів, маленькими ковтками хапаючи повітря, наче пив окріп. Душно. Заросле обличчя зросилося потом. І чого той Микола галасує? У присмерку з’явилися якісь тіні.

— Пробач, Костю, що спізнились. Михайло… Поки впорали малого…

Голос ніби Оленин… Так, так, це вони з Михайлом. А малий… Спізнились… Ні, це він запізнився… Тривожний скрик:

— Що з тобою, Костю? Ти занедужав?!

— Холєра ясна! Чоловік непритомний, а вони з квітами… Мерщій, мерщій, лікарю!

Микола Рудий шарпнув йому сорочку, гудзики посипались додолу.

Чиїсь тремтливі пальці торкалися його руки, а він уже стояв на березі золотистого марсіанського моря, високі дужі ноги омивало тепло, під округлим черепом без єдиного шва билася думка: "Звідки цей колір? Звід-ки цей колір?" І водночас він бачив, як там, на далекій Землі, біля нього пораються троє лікарів, чув невдоволе-не бурчання Миколи Рудого і Оленине схлипування:

— Спізнились…

"Усі кудись спізнюються, а Сонце випиває море, крізь воду просвічує пісок — майбутня пустеля… Он чому колір золо…"

Новик полегшено зітхнув, і це було його останнє зітхання.